

HAL
open science

Laurence Manolakakis

► **To cite this version:**

Laurence Manolakakis. . (Arheologiâ) , 2002, XLIII (3), pp.5-17. hal-02551129

HAL Id: hal-02551129

<https://hal.science/hal-02551129v1>

Submitted on 15 May 2020

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 3

Функцията на големите пластини от Варненския некропол

Лоранс Манолакакис

През халколита (4900/4300 BC cal) специализирани занаятчии използвали много сложна техника за отделяне на възможно най-дълги кремъчни пластини. Тази техника е изключително трудоемка. Погребалните практики показват, че големите пластини са свързани с авторитета, с високото социално положение и играят символична роля в рамките на общността.

Първите социални йерархии в Европа се появяват на Балканите и се развиват възходящо в един традиционен локален контекст. Това явление е силно изразено в Североизточна България и изключително ясно представено на места като Варненския некропол (Иванов 1978). Калибрираните датировки C14 определят ранния халколит в района от 4900 до 4550 BC, а късния халколит от 4550 до 4300 BC.

Уместно би било да се пристъпи към разкриване на социално-икономическата организация чрез разглеждане на производството на кремъчни оръдия. Макар каменната продукция да разкрива само един от икономическите аспекти на обществото, нейното изследване позволява да се изяснят важни въпроси, свързани със специализацията в занаятите, с богатството и властта, и в частност с тяхното разпределяне в рамките на обществото. На базата на представения по-долу технологичен анализ на каменната индустрия, ще се постарая да разкрия връзките между техническото развитие, цялостната икономическа организация и дълбоките социални промени.

По принцип, данните, получени от гробни контексти изглеждат директно пригодени за изучаване на социалната функция на предметите, но не би могло да се говори за значението и ролята им, преди да се изучи подробно тяхното функциониране и място в ежедневието. Ето защо, резултатите от изследванията на материалите от селищата са основа за проучване на некрополите. На сегашния етап на проучване некрополите са концентрирани изключително в североизточната част на страната и това изследване ще бъде насочено именно към този район. Цялостният материал за настоящото изследване е събран от близо 70 селища (Манолакакис 1994) от цялата територия на България и Северна Гърция. Всички те принадлежат на един голям ансамбъл, който може да бъде наречен "Зона на графитната керами-

ка" (ЗГК); той обхваща културните комплекси Боян III-Марица-Караново V, Коджадермен-Гумелница-Караново VI и сродните им култури и културни групи. При изучаването на процесите на кремъчното производство бяха обособени два големи технически ансамбъла:

- източна половина, в рамките на която съвсем слабо се разграничава североизточната част на Тракия;
- западна половина, с ясни разграничения между Северозападна и Югозападна България и Северна Гърция, но с известна приемственост в посока север/юг.

Източният ансамбъл показва подчертана хомогенност в производството и употребата на каменната индустрия, докато западният се характеризира с много голямо разнообразие.

Каменната индустрия от селищата в Североизточна България. Взети са под внимание около 30 селища и почти всички гробни комплекси, с изключение на наскоро открития некропол при Дуранкулак.

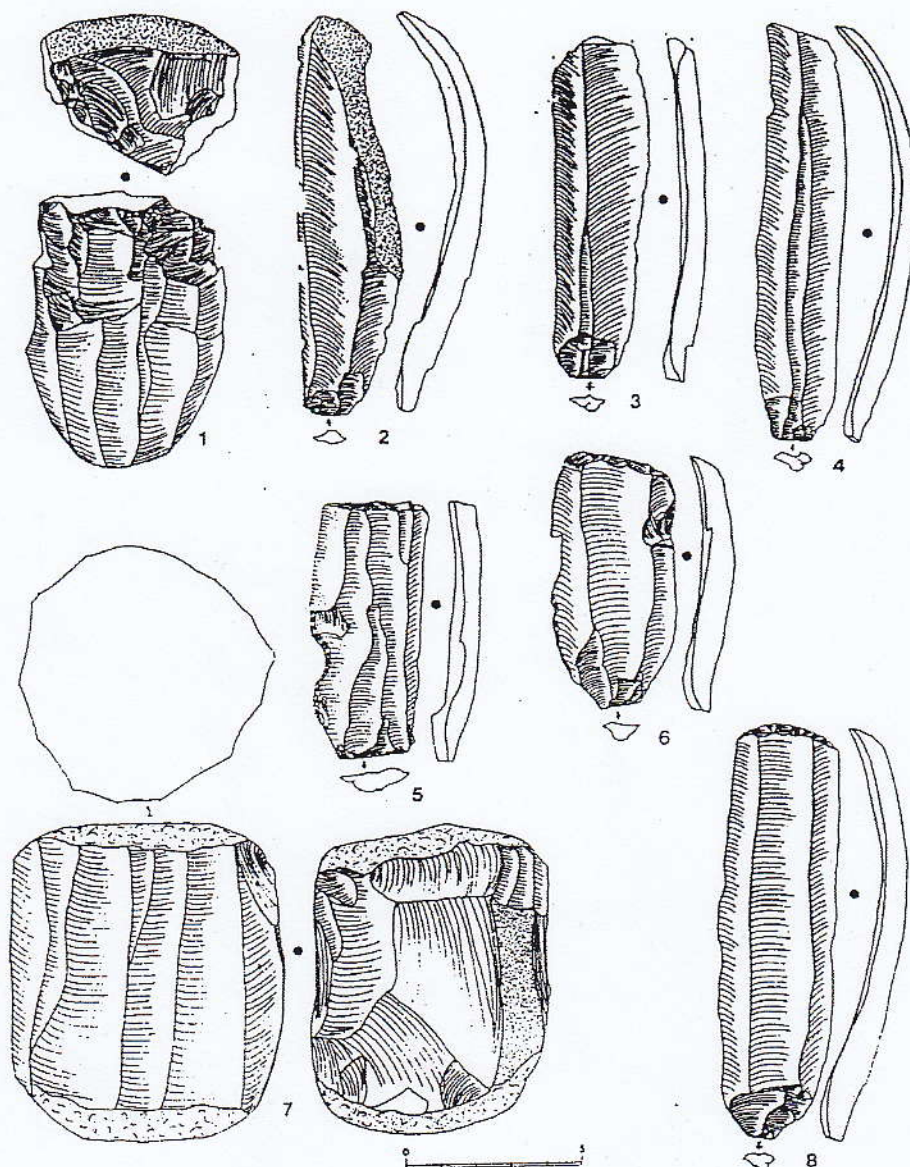
Суровини. През халколита в Югоизточна Европа обсидианът заема много важно и дори преобладаващо място сред каменните суровини. Най-близките му находища се намират в Токай (Унгария), Милос (Егейско море) и Анатолия. Независимо, че тази суровина е била пренасяна на много далечни разстояния - до няколко хиляди километра и присъства във всички съседни културни ансамбли, тук обсидианът почти липсва сред археологическия материал. Една единствена пластина от егейски произход е намерена във варненски гроб (физико-химичен анализ, реализиран от К. Ренфрю). Вероятно има още една пластина от Коларово (Сираков, Скакун 1983, 36), но идентификацията на суровината не е потвърдена чрез анализ. Присъствието на обсидиан е все още съмнително и в няколко други редки случаи: в Седларе (материал, изложен в Кърджалийския музей) не става въпрос за обсидиан, а за "опушен" кварц (Manolakakis 1994, 415), а в Дикили Таш най-вероятно има стратиграфски смесвания (Manolakakis 1994, 335).

В Североизточна България основната използвана суровина е кремъкът. Предбалканът предлага голямо разнообразие от кремък, което е описано в различни разработки (вж. Начев и др.

1981; Начев, Кънчев 1983, Насев, Канцев 1984). Местният кремък е жълт до жълто-кафяв, понякога кафяво-сив или кафяво-черен, често определен като “жълтеникав добруджански кремък с високо качество (меден кремък)”, “восъчно-жълт кремък”, “балкански кремък” или “предбалкански кремък”. Кремъкът, който е черен или сиво-черен, като този намерен в селищата от Варненското езеро, е всъщност жълт кремък, чиито цвят е претърпял химическа промяна, засегнала в дълбочина кремъчната маса. Тази промяна, дължаща се вероятно на дългия престой в солената вода, не успява да засегне сърцевината на по-дебелите късове, която остава жълтеникава на цвят.

Находищата на предбалкански кремък се срещат под формата на първични отложения във вторичните варовици от времето на апта и горната креда, но същевременно ги има преотложени в кватернерните наслагани.

Използване на кремъка и производство на полуфабрикати. През целия халколит каменната продукция остава идентична във всички селища от североизточната зона. Всяко селище е използвало местен кремък, чиито находища се намират на по-малко от петнадесет километра, т. е. на по-малко от половин ден ход от селището. Изследването на качествата на кремъчните валуни, а понякога и първичното

Обр. 1. Продукти от домашното производство при удар с посредник: 1-4 - ранен халколит (Голямо Делчево); 5-8 - късен халколит (Смядово)

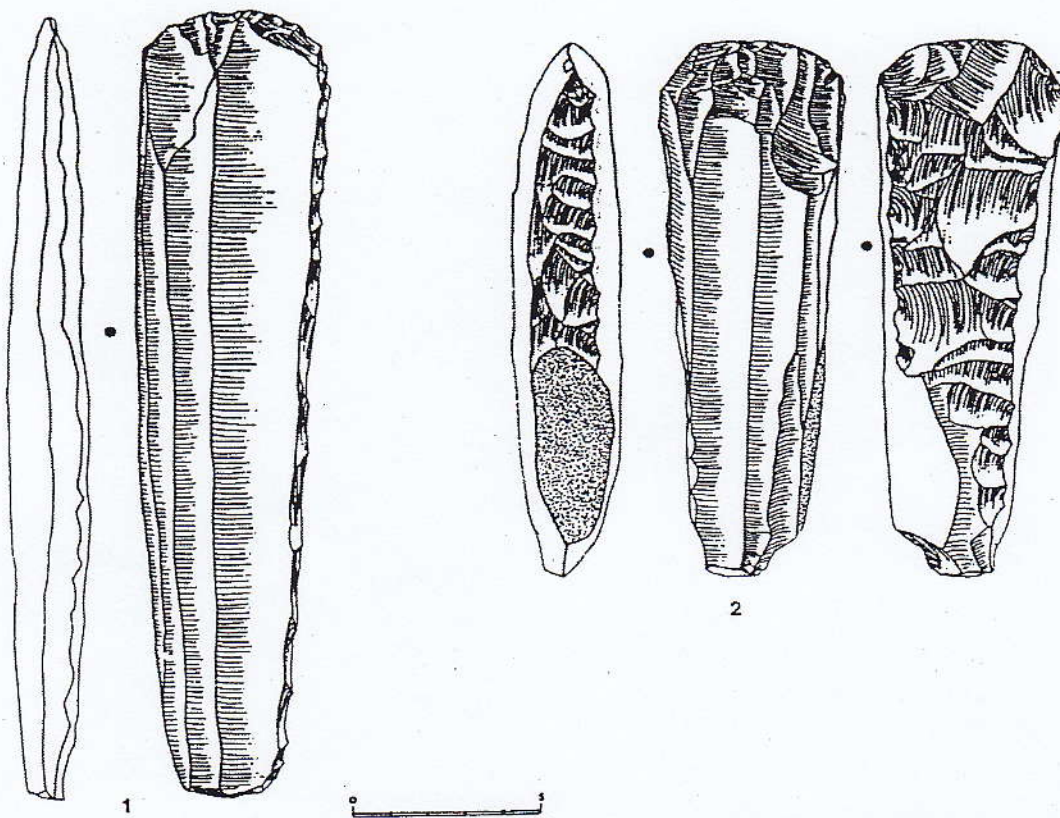
Fig. 1. Products of the local debitage made by pressure with a moderator: 1-4 - Early Chalcolithic (Goljamo Delchevo); 5-8 - Late Chalcolithic (Smjadovo)

отделяне са се осъществявали на място - при находищата. Цялата останала част от производствената верига - подготовката и оформянето на ядрата, отделянето на полуфабрикати и оформянето на оръдията, се е осъществявала в самите селища, за което свидетелстват намерените каменни отпадъци. Подготовката на ядрата е била осъществявана чрез директен удар, а оформянето - чрез гребен като експлоатацията на ядрото и всички операции по поддръжката на отломъчната повърхност са се извършвали чрез отделяне с посредник върху една единствена гладка ударна площадка чрез техника на отнемане и корекция на ядровия ъгъл (обр. 1). Поддръжката на отломъчната повърхност и особено на корекцията на ядровия ъгъл е осъществявана винаги в посоката

лат; ядровият ъгъл е винаги коригиран; междунегативните ръбове са правилни или неправилни. Профилът на пластините е извит и дори силно дъгообразен.

Начинът на производство на тези пластини може да бъде определен като домашен: дадено селище ги произвежда за собствените си нужди. Продуктите на това производство не циркулират нито между съседните селища, нито извън района.

Във всички североизточни селища се намират пластини, които не са продукт на това домашно производство. От късния халколит нататък се срещат кремъчни брадви, оформени директно върху ядра (обр. 2), което също не е характерно за домашното производство. Тези ядра и пластини никога не надвишават 10% от

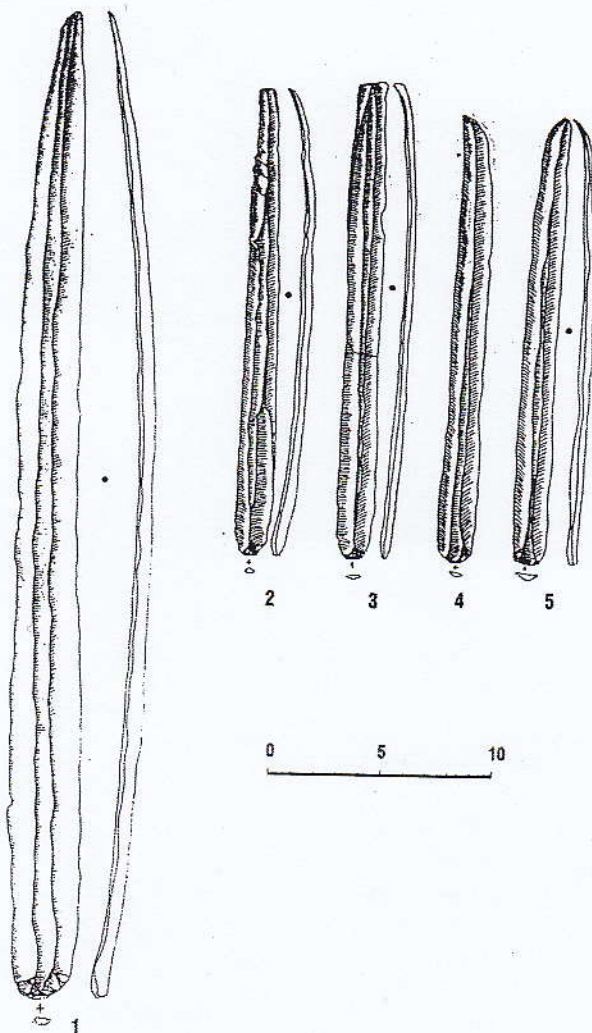
Обр. 2. Ядра за специализирано отделяне чрез натиск с лост, преоформено в брадва: 1-2 - късен халколит (Русе)

Fig. 2. A core for specialized knapping by pressure with a lever, re-modified in an axe: 1-2 Late Chalcolithic (Ruse)

на експлоатацията на ядрото от ударната площадка, но никога напречно или насрещно, както това се е практикувало на много други места. Техническите характеристики на полуфабрикатите са твърде стандартизирани: пластините са със средна големина, широки и дебели (най-често: 10-17 см / 2,50-3,50 см / 0,50-1,00 см); петата е винаги гладка, дебела, често с видим конус, понякога двоен; булбусът е раз-

обработения кремъчен материал. Те са резултат от едно и също производство, за чието съществуване не свидетелстват никакви отпадъци в селищата. Следователно тези предмети са внесени в селищата в завършен (брадви) или в полузавършен вид (пластини). Ядрата са плоски със странични гребени и подготвен тил, едноплощадкови с полуоколовръстна отломъчна повърхност. Пластините са много дълги, до

33 см, а най-дългите могат да достигнат до 44 см, за което свидетелстват пластините от Варненския некропол. Те са широки и тънки, с правилен профил, слабо извити във върховата си част, с малка и гладка основа, ясен булбус и два прави междунегативни ръба върху дорзалната повърхност (обр. 3 и 4). Правилността и лекотата на тези много големи пластини, малката и константна дебелина по цялата им дължина, както и тясната им основа изключват възможността за отделяне чрез удар и навеждат към мисълта за отделяне чрез натиск. Отделянето чрез натиск се потвърди благодарение на съвместната работа с Ж. Пелегрен в рамките на изследователска програма на Националния център за научни изследвания, посветена на проучване на добиването на големите пластини. При това става дума за значителен натиск, защото са необходими поне 300 кг

Обр. 3. Много големи пластини, отделени с помощта на техника с лост. Късен халколит:

1 - Варна; 2-5 - Сава

Fig. 3. Very big blades knapped by a lever technique. Late Chalcolithic: 1 - Varna; 2-5 - Sava

на квадратен сантиметър налягане, за да може да се отдели пластина с такава дължина от ядрото. В свое експериментално изследване Ж. Пелегрен доказва, че е възможно пластини с абсолютно същите морфологични и технически характеристики да се отделят чрез натиск с помощта на лост. Системата на лоста и поддържането на самото ядро при отделянето е сложен механизъм, който може да се приеме за първата машина в историята на човечеството.

Производството на тези големи пластини, от друга страна, изисква много големи първични кремъчни форми (валуни и конкреции), както и много качествен и чист дребнозърнест кремък. Находищата на такъв кремък са изключително редки и единствената днес позната концентрация се намира в района на Разград. В резултат на френско-българска програма за геологически и археологически обхождания¹, проведени върху 540 хектара от Разградската община, за първи път бяха открити отпадъци от отделяне на полуфабрикати чрез натиск с лост: бяха намерени големи отломъци от началното оформяне на ядра (включително и оформяне на гребен), фрагменти от големи пластини и т. н. Намерено беше и едно изоставено много голямо ядро за производство на големи пластини - първото по рода си под формата на отпадък от производството, тъй като в останалите случаи тези ядра са преоформяни в бравди. За съжаление, разкопките на работилницата върху Сакараланското плато (до Каменово) разкриха, че тя е претърпяла пълна ерозия и локализирането ѝ стана възможно само чрез наблюдения по повърхността.

Броят на кремъчните находища и работилници е твърде ограничен. Това обяснява факта, че в някои селища големите пластини и бравдите от ядра са изработени от кремък от местен произход, в други - от суровина с регионален произход (тоест на около 50 км от селището или на един-два дни ход), а понякога кремъкът има далечен произход - находищата му отстоят на повече от петдесет или сто километра от селището.

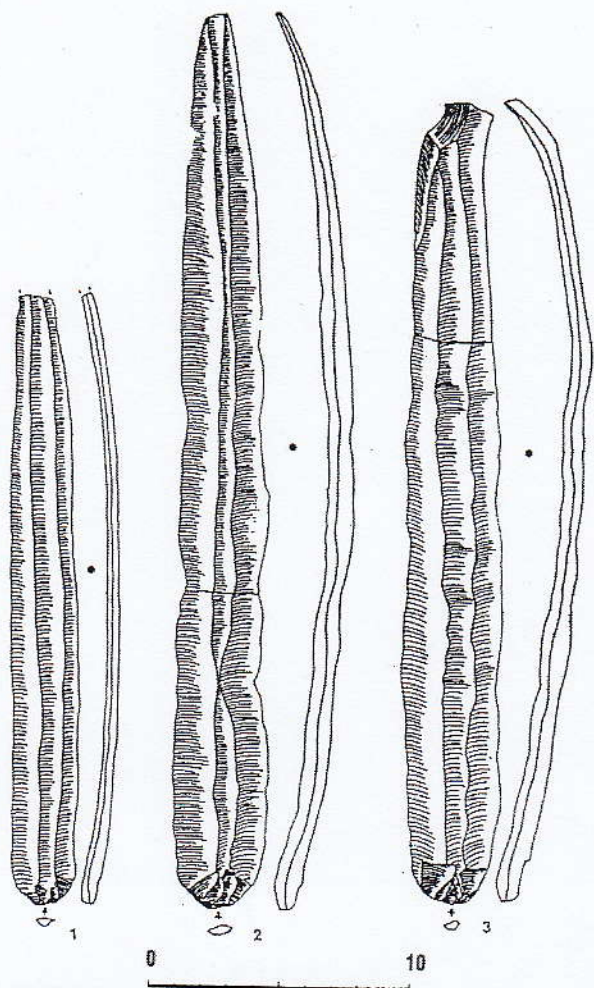
Характерните черти на продуктите на кремъчното производство са следните:

- достигат до селищата под формата на полузавършени или завършени изделия;
- отделянето на полуфабрикатите се осъществява чрез прилагането на сложна техника;
- локализацията на находищата и работилни-

¹ Френско-българска програма, реализирана с участието на И. С. Иванов (Варненски археологически музей), И. Д. Иванов (Разградски исторически музей), А. Авербу (Френски национален център за научни изследвания).

ците е ограничена.

По своите характеристики отделянето на полуфабрикати чрез натиск с лост не може да се определи като домашна дейност, а следва да

Обр. 4. Много големи пластини, отделени с помощта на техниката с лост: 1-3 - късен халколит (Смядово)

Fig. 4. Very big blades knapped by a lever technique: 1-3 - Late Chalcolithic (Smjadovo)

се отнася към специализираните производства.

Производство на оръдия. В голямата си част оръдията са оформени върху пластини, но в редки случаи за изходна форма са използвани и отломъци - преди всичко за изработване на стъргалки. Трите основни типа изделия са: стъргалки (те са и преобладаващи), използвани пластини и елементи от сърпове. Сред по-слабо застъпените оръдия са резците и ретушираните пластини.

Най-често стъргалките са оформяни върху основни фрагменти от пластини, като челото се моделира в дисталната им част. Стъргалките са били скъсявани в процеса на преоформя-

не на работните им части (челата), като изходната форма е била цяла или полуцяла пластина. Единият или двата им странични ръба понякога са ретуширани, вероятно с цел закрепване на оръдието в дръжка. Латералните ръбове често съдържат макроскопични следи от използване, дължащи се на закрепването в дръжка, или на използване на страничните ръбове като работни части на оръдието. Стъргалките рядко са оформени върху отломъци, моделирани са основно върху пластини, отделени чрез удар с посредник. Това вероятно обяснява нуждата от дебели полуфабрикати.

Използваните пластини в повечето случаи представляват средни фрагменти от пластини, т. е. частите с най-правилна форма, което улеснява и закрепването им в дръжка. Част от средните фрагменти са счупени точно над булбуса, факт предполагащ умишлено фрактуриране. Пластините имат макроследи от употреба - затъпяване, излъскване и дребни негативи с матова повърхност (контрастиращи с участъците с блясък), разположени върху единия или двата странични ръба. Най-често се среща типът обикновена използвана пластина, но в някои от случаите пластините са тронкирани (с напречни затъпявания). Най-предпочитани за употреба са пластините с правилни (правоъгълни) очертания, отделени чрез удар с посредник, както и тези, отделени посредством натиск. Използваните пластини често са най-многочислените изделия след стъргалките.

Елементи от сърп, с характерния за тях наситен ъглов блясък, достигащ до ръба на пречупването на пластината, са оформени най-често върху обикновени пластини. Обикновено са предпочитани средните фрагменти, чиито правилни очертания улесняват закрепването им. Ето защо пластините, получени чрез натиск, са фрагментирани, с оглед на използването им като елементи за сърпове. Малката дължина на тези изделия и характера на износването им (ъглово излъскване върху пречупването) позволяват да се предположи, че това са елементи (сегменти), закрепени последователно - един над друг в дръжка - подобно на целите сърпове, намерени в някои български селища като Караново (Georgiev 1961).

Останалата част от типологическия списък на оръдията съдържа:

- ълови резци върху пречупване (по-рядко клиновидни, върху тронкатури или трансверсални), оформени върху основни или средни фрагменти на дебели пластини от асортимента на продуктите на домашното производство;
- ретуширани пластини, често с билатерален ретуш, представляващи основни или средни

фрагменти на пластини, отделени чрез удар или натиск;

- ретуширани отломъци;

- лющници;

- ретуширани пластини, чиито ръбове оформят връх в дисталната им част;

- тронкатюри (изделия с напречно затъпяване);

- чукалки от кремък, представляващи понякога преизползвани ядра;

- рядко в жилищния инвентар се срещат и върхове на копия или стрели, винаги с приблизително триъгълна форма, като на територията на едно и също селище могат да се срещнат видове с различни морфометрични параметри (с права или конкавна основа, със или без странични вдлъбнатини или шийка при основата, с изпъкнали или прави ръбове и с различни големини);

- кремъчни брадви са намерени в много селища като една част са оформени от ядра, служели за отделяне чрез натиск. В самите селища няма никакви следи от този процес на оформяне, срещат се обаче фрагментирани брадви и главно части от работните им ръбове. Този факт дава основание да се допусне, че обработените брадви са донасяни в селищата в завършен вид, за разлика от пластините, доставяни под формата на полуфабрикати.

Вторична употреба (реутилизация) на оръдията се среща, но не представлява масова и съществена практика. Тя се изразява в симетрично обръщане на елементите от сърп и другите използвани пластини (които всъщност не променят функцията си), а понякога засяга и ретуширани пластини или пластини, които впоследствие се оформят в стъргалки. Реутилизация без промяна на функцията е засвидетелствана и сред категориите резци и стъргалки, както и сред съставните оръдия, обикновено съчетаващи функционалните белези на резци и стъргалки, или стъргалки и излъскване от сърп. В подобни случаи последователността на различните функции и начини на употреба остава неизяснена.

Съдържанието на инвентара показва еднакви типологични характеристики за всяко селище, но в различни пропорции. Може да се предположи, че различните видове дейности са били практикувани във всички селища, но някои от тях са практикувани в по-голяма степен, което ги квалифицира като предпочитани. Топографското разположение на селищата може да е свързано с реализираните дейности по следния начин: наличието на повърхностен качествен кремък предполага експлоатация на ядра и отделяне чрез натиск; брегът на езеро може да предполага дейности, свързани със

стъргалки и резци, каквато е обработката на дърво; алувиалните равнини пък допускат дейности, включващи елементите от сърпове и използваните пластини, а именно - земеделието; близостта до хълм може да е индикация за използване на стъргалки при дървообработване и коजारство и т. н.

Домашно и специализирано отделяне на полуфабрикати. Изборът на полуфабрикати за оформяне на оръдия е очевидно свързан с дебелината и/или правилните очертания на фрагмента. Пластините от домашното производство отговарят на всички търсени и необходими морфологически изисквания. Продуктите на специализираното кремъчно производство се явяват ненужни както от морфометрична, така и от утилизационна гледна точка. В този смисъл логично възниква въпросът - каква е необходимостта от този специализиран дебитаж? Могат да се направят следните констатации:

- Домашното кремъчно производство представлява минимум 90% от цялото количество каменен материал в едно селище. Наличието на пластини и брадви - обект на специализираното производство не се дължи на липса на суровини. Много дълги пластини са намерени във всички селища от Североизточна България и Тракия, както и в много северозападни и югозападни халколитни селища, и дори в селища от Северна Гърция, отстоящи на повече от 800 км разстояние от находищата;

- Сечивата, оформени върху много големи пластини, нямат никакви специфични характеристики, нито от типологически, нито от утилитарен характер. Те, независимо дали произлизат от специализираната или от домашната продукция, са изключително хомогенни, сродни по типология, големината и приложение. Следователно не инструментариумът обяснява наличието на много дългите пластини;

- Тези много дълги пластини са съзнателно счупвани, за да се оформят сечива с големина на произведените в домашни условия, факт, наблюдаван дори и в югозападните райони, където домашното отделяне не е силно застъпено. Следователно, големината на тези пластини, която е и тяхната специфика, не е необходимият критерий за приложението им като сечива. Веднъж произведени, след като са циркулирали на големи разстояния, тези продукти на специализираното производство влизат в традиционната ежедневна употреба. Поставя се въпросът защо е необходимо производството на толкова големи пластини, след като те се фрагментират, за да бъдат употребявани.

В действителност, от значение е било не

толкова оръдието върху голяма пластина, колкото присъствието на такава *много голяма* пластина: в селищата единствената особеност на тези артефакти се крие в *неутилитарния* им характер. Намират се множество цели неупотребявани дълги пластини, което свидетелства за вид запасяване, както запасяването със суровини. Спецификата на тези пластини е като че ли тяхната неупотребяемост, предвид респектиращата им дължина. Функцията им трябва да се търси в самата им същност: те са дълги, цели и неизползвани.

Изследванията на погребалния инвентар и особено на този от Варненския некропол, допълват резултатите от анализа на каменния материал в контекста на стопанския облик на селищата.

Каменната индустрия от некрополите. От откриването на Варненския некропол през 1972 г. (Иванов 1974), благодарение на усилията на разкопвача, беше направено за първи път цялостно изследване на материала от 294-те варненски гроба.

Сред кремъчния инвентар в некрополите се откроява трети вид техника на отделяне на полуфабрикатите (до 24 % от материала), непознатата от селищата: отделяне чрез натиск с помощта на дълъг посредник (целящ добре фиксиран и ефикасен натиск с помощта на тялото). Тази техника е използвана за отделянето на дълги леки пластини, тънки, тесни, с много правилна форма, съвсем малка и гладка пета, старателно коригиран ядров ъгъл, отчетлив релефен булбус и правилни междунегативни ръбове. Дължината им варира между 10 и 20 см. Напълно е възможно фрагменти от тези пластини да не са били идентифицирани сред каменния материал от селищата поради незначителния им брой и защото няма никакви отпадъци от технологичната верига, свързана с тяхното производство. Във всеки случай трябва да се подчертае, че става въпрос за една специализирана техника, чиито връзки с отделянето чрез натиск с лост досега не са изяснени.

Значението на тези големи пластини и в по-общ смисъл - интерпретацията на погребалния инвентар и практики от Варненския некропол предполагат и изискват да се дефинира понятието "богатство" в контекста на халколитните общества от Зоната на графитната украса. Златните находки от Варна са познати като "първото злато на човечеството". Присъствието на предмети от злато, което днес е особено ценено, само по себе си е станало критерий за диференциация и отгук - за определяне богатството на гробовете. Стойността, придавана на даден предмет от инвентара зависи от раз-

лични взаимосвързани фактори, между които икономически, социални, символични и др. От археологическа гледна точка съществуват много критерии: тип предмет, материя и произход, количество поставени предмети, времето необходимо за тяхното изработване, представителността на предмета спрямо света на живите и т. н. На практика трябва да се отчетат и оценяват както количествените и качествените разлики на материала в рамките на един некропол, така и разликите между погребалния и селищния инвентар. Едва след това би могла да се определи стойността на този инвентар. За целта най-напред трябва да бъде разграничено "относителното богатство" между отделните гробове/погребения от "абсолютното богатство", представляващо икономическото и социално измерение на инвентара и детерминирано от статуса на покойника. Тук става въпрос за *две различни нива* на анализ, като преминаването от *описателното* ниво на "относителното богатство" към *интерпретационното* ниво на "абсолютното богатство" трябва да бъде обяснено и аргументирано. Първото (описателното) ниво се отнася до изучаването на самите ансамбли от предмети в един гроб, докато второто (тълкувателното) се отнася до погребения в *неговия гроб*, т.е. засяга погребения като член на обществото.

Описание на комплексите: "относително" богатство. Във варненския погребален инвентар бяха разграничени 83 категории предмети: категорията се възприема като първична връзка "материя/тип предмет". Количественото разпределение на тези категории позволява да се отделят пет групи: от "много бедни" до "много богати" ансамбли, съдържащи от 15 до 25 различни категории предмети. Очевидно има градация в *относителното* богатство (таблица 1).

За разлика от обичайните представи, във Варненския некропол има голямо количество "много бедни" гробове без никакви положени предмети (8,2 %) и "бедни", със скромен материал (35,7 %), които общо представляват повече от 1/3 от некропола (43,9 %), а "средно богати" - близо половината от некропола (47,3 %). Варненският некропол съдържа 91,2 % гробове с количество категории предмети между 0 и 7, и само 8,8 % "богати" и "много богати" гроба са с категории предмети между 8 и 25.

Ако бъде разгледано разпределението на категориите предмети спрямо типа на полагаането се наблюдава следното:

- като изключим частично разрушените гробове процентите остават почти еднакви, слабо намаляващи при "много беден" и "бе-

Количество категории предмети	All.	Rep.	Symb.	Sec.	Dét.	Общо категории	"Относително" богатство	Общо групи	% некропол
0	5	8	-	1	10	24	«много беден»	24	8,2
1	18	16	3	2	13	52	«беден»	105	35,7
2	15	14	3	3	18	53			
3	14	10	7	1	9	41	«средно богат»	139	47,3
4	19	6	5	-	4	34			
5	9	7	5	3	1	25			
6	11	7	2	-	2	22			
7	7	2	6	2	-	17			
8	2	3	2	-	-	7	«богат»	15	5,1
9	-	1	3	-	-	4			
10	-	1	2	1	-	4			
13	1	-	3	-	-	4	«много богат»	11	3,7
17	-	-	1	-	-	1			
18	-	-	1	-	-	1			
21	-	-	1	-	-	1			
22	-	-	3	-	-	3			
25	1	-	-	-	-	1			
Общо	102	75	47	13	57	294		294	100
%	34,7	25,5	16	4,4	19,4				

Таблица 1. Общо разпределение на различните категории предмети от Варненския некропол. Легенда: All.: прав скелет; Rep.: хокер; Symb.: символичен гроб без скелет; Sec.: гроб с вторично погребване; Dét.: частично разрушен гроб

Забележка: Разделението между "средно богат" / "богат" е между 7 и 8 поради голямата разлика в броя на категориите, които падат от 17 на 7; между "богат" и "много богат" разделението е поставено между 10 и 13, поради отсъствието на междинни категории.

ден", увеличаващи се при "средно богат", и слаби при "богат" и "много богат";

- съществуването на символични гробове от типа "много беден" не може да се изключи, но тази евентуалност се свежда до гробове без скелет и без гробни дарове;

- вторичните погребения са редки и заедно с частично разрушените се намират в групите "беден" или "средно богат" и не могат да се считат за показателни;

- групите "беден" и "средно богат" са представени сред всички видове гробове;

- групата "богат" се среща основно сред символичните гробове и по-малко сред хокерите.

Групата "много богат" се среща изключително сред символичните гробове, но е открита и при трупололагане с изпънат скелет - какъвто е случаят с най-богатия гроб, съдържащ 25 различни видове предмети.

В другите некрополи се срещат същите типове погребални практики, като трупололагането в изпънато положение на скелета е слабо застъпено. Въпреки всичко този обред се среща (засвидетелстван е в 1 гроб от Варна II - ранен халколит) и в множество некрополи от същия

период от Румъния. Намерените във Варна групи инвентар се срещат и в останалите некрополи с изключение на групата "много богат", която на базата на сегашните познания не е представена в други некрополи.

Антропологическите определения на скелетите от Варна са малобройни; в 71 от случаите е разпознат пола на индивидите, а в 97 е определена възрастта при следните показатели: възрастни (между 16 и 45 годишни), деца (от 0 до 16 годишни) (таблица 2).

Като се изключи категорията на символичните гробове, от табл. 2 се разбира, че жени и мъже, възрастни и млади са намерени във всички видове гробове и във всички групи на "относително" богатство, от което следва, че тези групи не отговарят на критерии за пол и възраст. Фактът, че "много богатите" инвентари са свързани само с мъжки индивиди е труден за интерпретация, не бива да се забравя, че два гроба от групата "много богати" са с неидентифициран пол на индивидите - т. е. тази група би могла да се отнася и до погребани жени.

Що се отнася до самите погребални дарове, трябва да отбележа, че всичко, което се среща в "бедни" и "средно богати" инвентари, при-

Групи „относително“ богатство	Вид погребване	жени	мъже	възрастни	деца
«много беден» (без дарове)	разрушени	2 възрастни	1 възрастен	3	-
	хокер	2 възрастни	1	3	-
	изпънат	-	-	-	2
	<i>Общо</i>	4	2	2	2
«беден» (1 - 2 вида дарове)	разрушени	1 възрастен	3 възрастни	4	4 от които 2*
	хокер	2 възрастни	2 възрастни	10	-
	изпънат	5 възрастни	9 възрастни	16	2
	вторичен	1 възрастен	1 възрастен	2	1*
	<i>Общо</i>	9	15	32	7
«средно богат» (3-7 вида дарове)	разрушени	-	-	1	2
	хокер	4 възрастни, 1 дете	4 възрастни	10	3
	изпънат	4 възрастни	14 възрастни, 1 дете	23	2
	вторичен	2 възрастни	2 възрастни	4	-
	<i>Общо</i>	11	21	3	7
«богат» (8 - 10 вида дарове)	хокер	1 възрастен	1 възрастен, 1 дете	2	1
	изпънат	-	1 дете	-	2
	вторичен	-	1 възрастен	1	-
	<i>Общо</i>	1	4	3	3
«много богат» (13 - 25 вида дарове)	прав тр.	-	2 възрастни	2	-
	<i>Общо</i>	-	2	2	-

Таблица 2. Антропологично определяне на пола и възрастта на погребаните във Варненския некропол.
* - много разрушени или вторични гробове, съдържащи винаги дете и възрастен индивид от мъжки пол.

съства и при “богати” и “много богати”, т. е. няма обособени групи предмети, характерни за “беден” и “средно богат” инвентар, но пък има предмети, които принципно са редки или отсъстващи от тези инвентари. Във Варненския некропол групата “много богат” инвентар е представена едва в 3,7 % от гробовете, но там са концентрирани 75 % от категориите предмети - не само всички от групата “богат”, но и категории, които са изключителни и отсъстват във всички останали групи. Половината от разпознатите 83 категории от Варненския некропол се намират само в гробните инвентари от типа “богат” или “много богат”.

Огромно е разнообразието от категории предмети - по типове и по суровина. Без да влизам в подробности, трябва да кажа, че ансамблите от халколитните български некрополи се характеризират с тяхното количество: количеството категории дарове и количеството предмети от една категория.

Интерпретация на гробовете: “абсолютно” богатство. Гробните инвентари, определени като “много богати” съдържат не само най-много категории предмети, но и доминиращо количество предмети от една и съща категория; тези инвентари се характеризират с най-голямо разнообразие на дарове, материали и

брой предмети. Освен това се наблюдава разнообразие и в произхода на суровините и местата на ателиетата за производство - локални, регионални или надрегионални. Това разнообразие определя икономическата и социална стойност на предметите и подлежи не толкова на описание, а по-скоро на интерпретация.

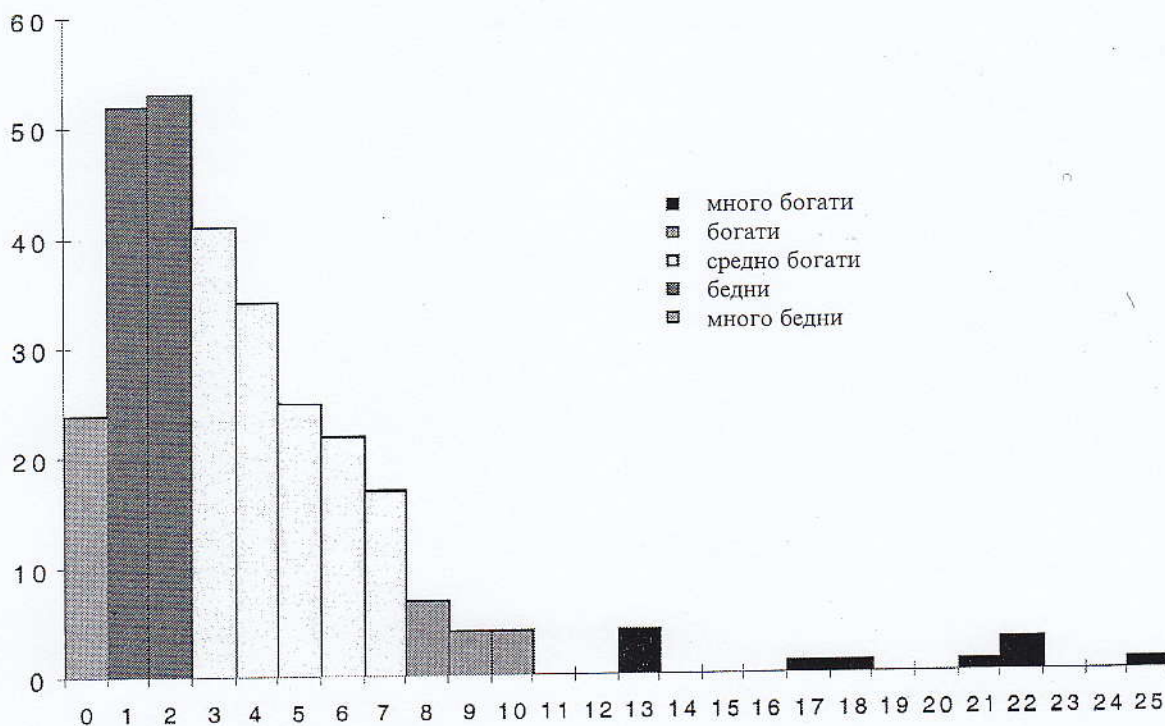
Моята хипотеза е, че предметите от един гроб символизират социалната позиция на умрелия, имайки предвид, че голямото им разнообразие следва социални правила и не е случайно. По-горе доказах, че петте групи инвентари не могат да бъдат интерпретирани по признака възраст или пол, защото във всяка група са представени жени и мъже, възрастни и деца. Статусът на погребания явно е подчинен на по-сложни от възрастта и пола правила, изглежда той е обусловен от неговата икономическа и социална позиция (власт). От гледна точка на “абсолютното богатство”, петте гробни инвентари могат да бъдат разглеждани и тълкувани като *категории гробове*: “много бедни”, “бедни”, “средно богати”, “богати” и “много богати” (обр. 5). Тълкуването на тези пет степени на богатство зависи от разпределението на различните категории предмети, както и от тяхната взаимовръзка. Необходимо е да бъде разкрита социалната и

икономическа стойност на предметите, типове и суровините.

На първо място се очертава, че материалът (златото), всъщност не може да бъде единствен критерий за социалната диференциация. Златото се намира не само в "богати" или "много богати" гробове, но и в "средно богати" и даже "бедни" гробове, независимо от вида на погребението (с изпънат скелет, хокер или символично). Същото се отнася и за мънистата, халките, украшенията, спиралите, пръстените или пироните. Следователно, стойността на предметите трябва да бъде гърсена едновременно

гробове се намират съдове, украсени с златна рисунка. В някои "много богати" гробове съдовете са от *Spondilus* или мрамор. Колкото по-богат е един гроб, толкова повече са мънистата; т. е. в един се откриват хиляди мъниста от *Dentalium*, а в друг - стотици от злато. Фактът, че някои гробове съдържат само по едно мънисто от даден материал, а други по 500 броя не е случаен, а е показателен за количеството време, необходимо за изработването на даден дар.

Някои категории предмети са специфични за много богатите гробове и нямат аналози

Обр. 5. Графична класификация на богатствата от варненските гробове
Fig. 5. Graphic classification of the wealth of the Varna graves

менно в тяхното естество, суровина, място на производство и в необходимостта за изработката им.

Наблюдаваното многообразие във Варна (на предмети, суровини, количество екземпляри от един и същ предмет, сложността на комбинирането им, на видове погребения) е характерно за "много богати" гробове и предполага по-дълго време и по-голяма сложност в производство на предметите в сравнение с тези от "богати гробове". Изразходваното производствено време може да се определи или по качеството на предмета, или по количеството находки от една и съща категория: например отделянето на една голяма пластина или пък на едно колие, съставено от 800 керамични мъниста. В почти всички гробни инвентари има керамични съдове, но само в "много богати"

сред инвентарите на по-бедните гробове. Стойността на тези предмети би могла да се третира на ниво символика. Това се отнася особено за стрелите, фюзаолите (пробити керамични дискчета), скиптрите, диадемите, статуетките, които могат да символизират (пряко или непряко) дадена обществена функция. Предвид обстоятелството, че подобни предмети са много редки, тяхната интерпретация в социален аспект винаги остава недоизяснена. Основният критерий за определяне богатството на "много богати" или донякъде на "богати" гробове остава многобройността на предметите.

Сред каменните материали от гробните инвентари (от чисто количествена гледна точка) съотношението между продуктите на домашното и специализираното производство, а така също максималната дължина на много голе-

мите пластини, се различават от тези в селищата. Пластините от специализираното производство (във Варна и във всички останали разкрити гробни ансамбли в района) представляват най-малко половината от каменния материал, положен в гробовете - от 50 до 68 % (максимум 10 % в селищата), докато тези от домашното производство не надхвърлят 48,9 % от находките. В гробен контекст най-дългите екземпляри от много големите пластини варират от 35 до 44 см, докато пластините, открити в селищата са с максимална дължина до 33 см. Специализираното производство на полуфабрикати посредством натиск, с дълъг посредник или лост изглежда е било предназначено преди всичко за нуждите на погребалните практики, като за целта вероятно са били отделяни най-представителните пластини. Ако добитите с помощта на дълъг посредник големи пластини очевидно са предназначени само за ритуални цели, то много големите пластини, получени с помощта на лост имат по-комплексно предназначение, защото се откриват системно в селищата, а същевременно заемат съществено място в некрополите.

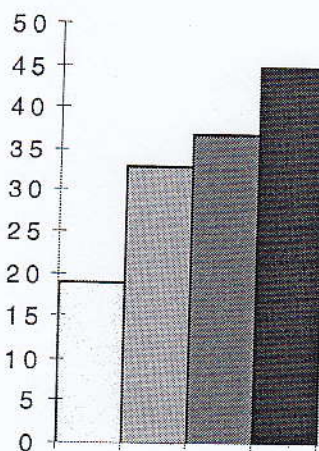
Следва да се подчертае, че дължината на пластините има определено значение: в някои по-малко богати гробове са открити фрагменти от *различни* пластини, подредени с цел да имитират наличността на много дълга пластина.

Става ясно, че колкото гробът е по-богат, толкова по-дълги са големите кремъчни пластини, като най-дългите от тях съответстват на най-високия обществен статус (обр. 6). Производството на много дългите пластини, особено на такива с дължина 44 см (като тези в много богатия гроб № 1 във Варна) според съвременните каменоделци е свидетелство за продължителна работа и комплексни умения.

Според проучване на златни предмети, направено от Хартман (Hartmann 1978) 98 % от положените в гроба предмети са нови, независимо от техния тип: следователно инвентарът в гроба на покойника се състои от неупотребявани вещи. В областта на каменните изделия например, може да се твърди, че множество големи пластини са произведени именно за ритуала на погребението (Manolakakis 1994, 353). Ще приведа следния показателен пример: в един гроб е намерена пластина заедно с инцидентно отделения от булбуса ѝ отломък. След този технологичен инцидент и независимо от факта, че големите пластини са произвеждани на около стотина километра от Варна, въпросната пластина е била пренесена и положена в гроба заедно с поставения на мястото му (върху булбуса на пластината) лодковиден отломък.

Всички тези признаци позволяват да се предположи асоциативна връзка между много богатите гробове и съответно високия обществен статус, както и между високото обществено положение и властта. Отдалечеността на производствените центрове за големи пластини (намиращи се на около 100 км от Варна), както и липсата на конкретни индикации в инвентара от богатите гробове, не позволява да се лансира хипотезата, че майсторите на големи пластини са имали твърде високо обществено положение. Голяма част от предметите в много богатите гробове произлизат от твърде отдалечени и дори надрегионални центрове на производство: мед от Стара планина, много големи пластини - от Разградско, *Dentalium* и *Spondilus* от северното крайбрежие на Егейско море, обсидиан - от остров Мелос в южната част на Егейско море и т. н.

Посоченото множество първоизточници на суровини и на ателиета за производство допълва казаното по-горе. Цялото разгледано многообразие в своето единство аргументира тезата, че в това общество високото социално положение и властта се основавали на възможността за контрол върху циркулацията на богатата и върху системата от междуселищни и междурегионални връзки. Личност с висок обществен статус, даже и след своята смърт е в състояние да ангажира широка мрежа от продукция и материали. Това от своя страна означава контрол

□ беден гроб ■ богат гроб
 ■ средно богат гроб ■ много богат гроб

Обр. 6. Графика на максималните дължини на много големите пластини спрямо степените на богатство на варненските гробове

Fig. 6. A graphic representation of the maximal length of the very big blades compared to the level of the wealth of the Varna graves

върху разпределението, размяната и свързващите мрежи. Натрупването на богатства е индивидуално, което е валидно даже и за децата (има два богати детски гроба, единия на 4-6 годишно, а другия - на 8 годишно дете). Натрупването, контролът и престижът могат да бъдат постигнати от живите хора, но същевременно и бързо загубени за обществото, тъй като те съпровождат покойниците в отвъдното.

Предложение за интерпретация функцията на големите пластини. Както вече беше отбелязано, много големите пластини са продукт на специфично отделяне с приложение на сложна техника, посредством натиск с лост, процес невлизаш в кръга на домашното, а само на специализираното производство. Във всяко общество съществуват множество *взаимосвързани* степени на комплексно разделение на работата (Manolakakis 1994, Manolakakis 1996). От една страна е специализацията, дефинирана като практикуване на дадена дейност от определени, особено компетентни индивиди, без да са свързани със социална организация или с *постоянна* икономическа структура. От друга страна е професионализмът, който предполага *постоянно* функционираща икономическа организация не на селищно, а на регионално или междурегионално ниво. Под професионализъм се разбира практикуването от страна на няколко индивида на една или повече дейности за вътрешни и *надгрупови* нужди, в рамките на една *постоянна* организация. В най-развитата форма на явлениято професионалистите получават от обществото, в замяна на своята активност и под формата на

някаква разменна "монета", средства за съществуване, които те сами не могат да произведат. Като се вземе предвид организацията на това производство и сложността на обществената йерархия, се предполага, че производството на много големите пластини изисква определена степен професионализъм.

Трябва да подчертая, че производството на много големите пластини е резултат не само от чисто икономическа необходимост. Тяхната функция очевидно е повече социална, отколкото икономическа, като се има предвид, че не се използват като такива (в цялата им дължина). Икономическата им функция е непряка, те са били обменна ценност и респективно - основа на разменните отношения и на връзките в рамките на групата. Ще бъде интересно да се задълбочи хипотезата, че извън групата те са играли роля на "монета-пластина", аналогично на ролята на солта като разменно средство, съгласно тезата на М. Годелие (Godelier 1969).

Географското им разпространение (по цялата територия на Зоната на графитна керамика) и преди всичко социалната им функция, позволяват да се предположи, че в определена степен те са представлявали своеобразна прерада за проникването на обсидиана, изобилстващ във всички тогавашни съседни култури. Само един артефакт от обсидиан е намерен в един от най-богатите варненски гробове: факт показателен за връзката между социалният статус и контролът върху циркулацията на богатства и върху комуникационната мрежа.

Цитирана литература:

Иванов 1974: И. Иванов. Енеолитният некропол при Варна. - Музеи и паметници на културата, 1974, 2-3, 44-47.

Начев, Ковнурко, Кънчев 1981: И. Начев, Г. Ковнурко, К. Кънчев. Кремъчните скали в България и тяхната експлоатация. - Интердисциплинарни изследвания, 7-8, 1981, 41-58.

Начев, Кънчев 1983: И. Начев, К. Кънчев. Проучване на геоложката ситуация на някои кремъчни находища в България. - Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 28-29.

Georgiev 1961: G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). - In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Prague, 1961, 45-100.

Godelier 1969: M. Godelier. La "monnaie de sel"

des Baruya de Nouvelle-Guinée. - L'Homme, 2, 1969, 5-37.

Hartmann 1978: A. Hartmann. Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchung äneolithischer Goldfunde aus Bulgarien. - Studia Praehistorica, 1-2, 1978, 27-45.

Ivanov 1978: I. Ivanov. Les fouilles archéologiques de la nécropole de Varna (1972-1975). - Studia Praehistorica, 1-2, 1978, 13-26.

Manolakakis 1994: L. Manolakakis. La production des outils en silex dans les sociétés hiérarchisées de l'énéolithique en Bulgarie: évolution, traditions culturelles et organisation sociale. Thèse de Doctorat, multigraphiée, Université de Paris I, 1994.

Manolakakis 1996: L. Manolakakis. Production lithique et émergence de la hiérarchie sociale : l'in-

dustrie lithique de le chalcolithique en Bulgarie (première moitié du IVe millénaire). - Bulletin de la Société Préhistorique Française, 93, 1996, 1, 119-123.

Nacev, Kancev 1984: I. Nacev, K. Kancev. Aptian and quaternary flint in North-East Bulgaria. - In: Report of IIIrd seminar in Petroarchae-

ology, preprint. Plovdiv, 1984, 65-82.

Sirakov, Skakun 1983: N. Sirakov, N. Skakun. Stone artefacts connected with Chipping technique. - In: J. Sliwa, M. Domaradski (eds). The lower Strumesnica Valley in prehistoric, ancient and early medieval Times. Sofia - Krakow, 1983, 35-42.

The function of the big blades from Varna necropolis **Lorence Manolakakis**

During the Chalcolithic (4900-4300 BC), specialized craftsmen invented a complex knapping technique for obtaining the longest possible flint blades: pressure debitage with a lever. Analysis of the lithic finds from more than sixty settlements has revealed two kinds of debitage that are quite distinct from both technical and economic points of view. First of all, in the eastern part of Bulgaria and North-Eastern Thrace (?), a domestic debitage is attested on local or, more rarely, regional flints. Here, indirect percussion is used to produce wide, thick and rather curved blades which never circulated between villages or regions. This represents 90% of the lithic finds from settlements. Secondly, there is specialized debitage on exceptionally large nodules of high-quality flint and this is restricted to a limited area in the North-East, mainly between Razgrad and Kamenovo. Here, pressure debitage with a lever is used to produce wide, thin and relatively straight blades between 22 and 44.5 cm long. These blades are produced in specialized workshops and are distributed throughout the Zone with Graphite-painted Pottery (ZGP). They occur in small quantities (under 10%) in all settlements in the eastern part of Bulgaria, in a number of settlements in the western part (in Gradeshnica-Krivodol and Pernik-Slatino areas), reaching the southern limits of the ZGP in Northern Greece (for example Dikili Tash and Sitagroi). The blades reach the settlements in semi-finished form and from the Karanovo VI period onwards, the very long blade cores are used for making axes which reach the same settlements as finished products.

In settlements the very long blades are segmented before their use. These fragments are the same size as the tools made on blades in the domestic debitage. When they are used, the very long blades are completely integrated in the domestic cycle of tools and there is no difference with the tools from the domestic debitage. The technology of pressure debitage with a lever seems

costly since the blades are aimed to be broken up into small pieces. Nevertheless, burial sites offer an explanation. There these long blades are prestige items, linked to high social status and having a symbolic significance for the whole community. This has been shown by the analysis of nearly all burial assemblages from the Bulgarian Chalcolithic, and especially by a preliminary study of all the graves from Varna necropolis. To estimate the value of objects, and consequently sets of grave-goods, one must first of all define the notion of wealth. To this end, two levels of analysis are proposed:

1. The descriptive level of the "relative wealth" of grave goods in one grave compared to grave goods in another grave. The analysis here is based on the distribution of categories of objects (i.e. the type of object and the material used; e. g. Spondylus bracelet, gold bead) in the 294 graves of the necropolis. This descriptive level reveals 5 groups of graves of different "relative wealth".
2. The interpretative level of the "absolute wealth" of graves, representing the economic and social value of the grave-goods, inseparable from the deceased person's status.

The five "relative wealth" groups display considerable diversity: diversity of categories of objects, of course, since the groups are defined by these categories but also diversity of materials, of the actual type of objects, of raw materials origin, of the workshop source and of the absolute number of objects in the same category.

One concludes that the very long blades from lever debitage do not reflect a purely economic or utilitarian necessity. Their function is clearly social, preferentially associated to the highest statuses, and their economic function is indirect: they constitute circulating goods, playing a role as a support for exchange networks within a group and perhaps even as "blade currency" outside the group.